

О.В.Пархітько

Назви зброї у древніх текстах: лук і стріла*

Пропонована робота присвячується функціонуванню древніх назв зброї-лука, **стріли** та їхніх частин в давньоукраїнській мові. Матеріалом слугують тексти «Повісті врем'яних літ», «Слово о полку Ігоревім» та билини Київського циклу за виданням Б.Н.Путилова. В аналізованих пам'ятках ми зафіксували 9 слів на позначення вказаної зброї, які представлені 127 слововжитками.

Слово **лук** в обстежених нами матеріалах зафіксоване **31** раз, з них 26-у текстах билин. Тут ця лексема майже завжди має при собі епітет **тугой** (24 випадки).

У семи випадках **лук** не тільки тугий, а ще й **разрывчастый**. Обидва ці епітети стають постійними супутниками лексеми **лук**, вказуючи на високу якість цього виду богатырської зброї: *А ѿ берет-то Василий да свой тугой лук, /Этот тугой лук Васильюшко разрывчатой* [1:134].

Із тих двох випадків, коли **лук** у билинах не тугий, він в одному випадку ярый. В тексті цей епітет вжито в переносному значенні, бо гнів героя передається його зброї: *Отошла-де она Настасья да за три поприща, /А и стрелила она да луком ярым е* [1:203].

Серед ужитків слова **лук** у «Повісті врем'яних літ» зустрічаємо і його прямий збройний сенс, і сенс узагальнений, коли він є знаряддям, яким грѣшници чинять зло бідним та убогим: *Оружья извлекоша грѣшници, напряже лукъ свой истреляти нища и убога, заклати правья сердцем* [2:154].

У «Слові о полку Ігоревім» лексема **лук** вживається двічі і обидва рази супроводжується конотативним значенням. Слова Всеволода про готовність його дружини до бою включають формулу «луци у нихъ напряжени, тули отворени», хоч, зрозуміло, ніхто аж так заздалегідь, за кілька днів до можливої битви, тятиви луків не натягував та сагайдаків не розкрив ав: *А мои ти куряни свѣдоми кѣмети: /подъ трубами повити, /подъ шеломи възл /сі /сіни, /конецъ копия въскрѣмлени, /пути имъ в /доми, /яругы имъ знаеми, / луци у нихъ напряжени, / тули отворени, /сабли изьострени* [3:25].

Ще більша міра конотативного додатку виступає в словах Ярославни: *Свѣтлое и тресвѣтлое сльнце! /Всѣсмъ тепло и красно еси: /*

* Робота виконана під керівництвом Ю.О.Карпенка.

чему, господине, простре горячюю свою лучю/на лад ѿвой?/Въ полѣ; безводн ѿ жаждею имьлучи съпряже, /тугою имь тули затче?[3:38].

Тут, як бачимо, спрага воїв передається їх лукам, туга -їх тулам. Цікаво відмітити, що слово лучи в уривку вживається двічі в різних значеннях - «промені сонця» і «зброя». Автор немов би порівнює промені сонця із луком, яким сонце намагається завдати шкоди воїнам Київської Русі.

Важливою частиною лука є **тетива**. З усіх досліджених матеріалів лексема **тетива** зустрічається тільки в билинах (10 разів) або у формі **тетивочка** (9 разів), або у формі **тетивка** (1 раз). Можливо, форма тетивка має в даному випадку негативне забарвлення, тому що це зброя ворогів Київської Русі в билині «Волх Всеславевич», головний герой якої *...обвернулся горносталям, /Бегал по подвалам, по погребам, /По тем по высоким по теремам, /Утугих луков тетивки накусывал* [1:92].

Коли тетивочку натягують богатирі Київської Русі, вона має епітет шелковая (5 разів): *Уж брал ле Василий да все ле тугой лук, /Да натегивал тетивочку шолковую* [1:141].

Для зручного перенесення лука, довжина якого сягала двох і більше метрів, використовувалось налучье - піхви для лука [4,2:297]. Путилов, автор приміток до билин, визначає лексему налучье як «чохол для лука, в якому розміщуються й стріли» [1:540]. Видається, що визначення подане неточно, хоча в билинах налучья містить в собі навіть ніж: *Он Дунай Иванович и падал поленице да на белы груди, /Из- за налучья выхватывал булатной нож* [1:201].

Автор дає визначення лексеми за текстами билин, які передавалися людьми, що навряд чи були добре обізнані на зброї. Адже немає ніякої потреби носити сагайдак, якщо і лук, і стріли, і ніж вміщуються в налучья. Помилковість визначення простежується у цитаті: *Налучья із луком носили зліва; сагайдак із стрілами - справа* [5:19]. Двічі лексема налучья вживається із суфіксом -иш-. що вказує на дуже великі розміри зброї богатирів Київської Русі: *Он Добриня и брал же тугой лук разрывчивой, /А он надевал же налучищо каленых стрел* [1:172].

Синонімом до попередньої лексеми можна вважати слово **залучник**. Згідно з текстом билини «Королевичи из Кракова» значення слова - «піхви для лука»: *Как я Лука Петрович выну свой тугой лук из залучника, /А каленую стрелу из заплечника* [1:192].

Найбільш поширеною в досліджених текстах є лексема **стріла**. Вона

згадується 74 рази, з них 55-у билинах. У переважній більшості випадків (40 разів) слово стріла вживається з епітетом **каленая**, який значить «гартована» [1:539; 4,1:1183]: *Подает Настасья Митриевна/ Тугой лук и калены стрелы* [1:207].

Цікаво відмітити, що іноді богатирі Київської Русі прохають свою стрілу влучити в ціль, розмовляють з нею шанобливо, наче із своїм бойовим товаришем: *Уж клал ле он Васька стрелочку, приговаривал: / Ты пади-ткося, стрелочка, не на воду, /Да не на воду, стрелочка, не на землю, /Далети-тко ты, стрелочка, по поднебесью, /Да пади-тко ты, стрелочка, во белы груди* [1:142].

При зображенні страшеної потвори велетенських розмірів Тугарина Змійовича лексема стріла використовується в метафоричному значенні: *Вышина у собаки ведь уж трех сажон, /Ширина у собаки ведь двух охват, /Промежу ему глаза да калена стрела, /Промежу ему ушей да пядь бумажная* [1:74].

В билині «Добрыня Никитич, его жена и Алеша Попович» також зустрічаємо лексему стріла в переносному значенні: *Она Настасья князя подарила полотенщиком, /Да княгиню тут косыночкой, /А Олешу угостила каленой стрелой, /Говорила ему да таковы слова: /«Уходика ты, кабацкая подпорина»* [1:244-245].

Нам видається сумнівним, щоб дружина Добрит дійсно стріляла в Альошу Поповича, тому що навіть сам князь Володимир підтримував бажання Альоші одружитися з Настасією. Тому можна припустити, що формула «угостить каленой стрелой» є застарілим фразеологізмом, який мав значення «вигнати».

Стріли активно застосовуються не тільки богатирами Київської Русі, а й їх ворогами. Це можуть бути або монголо-татари, або литовці, або індійці, або взагалі казковий Кощій Безсмертний, який б'ється з Іваном Гудиневичем: *И не попал-то Коцей в Ивана во белы груди, / А пролетела калена стрела в толстый сырой дуб*[1:201].

У «Слові о полку Ігоревім» лексема стріла зустрічається 9 разів. Декілька разів вона наявна в метафорах, у яких сила-силенна стріл зіставляється з явищами природи - дощем або вітром: *Идти дождю спір - Азами съ Дону великого!*» [3:27]. *Се вѣтри, Стрибожи внуци, в ѿютъ съ моря стр ѿлами/на храбръя плъкы Игоревы* [3:27].

В іншому уривку автор «Слова...», порівнюючи воїнів Київської Русі із стрілами, підкреслює їх чисельність, швидкість, нестримність:

*Съ зараня въ пятокъ / потопташа поганяя гъькы половецкыя / ц
 рассушясь стрѣтами по полю, / помчала красныя дѣвки половецкыя*
[3:26].

При зображенні князів Київської Русі у битві автор «Слова...» застосовує гіперболу - Всеволод прище стріли на ворогів, а Олегова активність під час бою порівнюється із сівбою: *Ярь туре Всеволод ѡ/Стонши на борони, /прыщеши на вои стрѣлами, /гремлеши о шеломи мечи харалужными!* [3:28]. *Тъй бо Олег мечемъ крамолу коваше/и стрѣлы по земли сѣяше* [3:28].

Як і в билинах, у «Слові...» лексема стріла зустрічається із епітетом каленая: *летяць стрѣты каленыя, /grimлють сабли о шеломи, /трещать копиа харалужныя* [3:29]. Крім нього, зустрічаємо також епітети **острия, злаченя, хиновьскыя**.

У «Повісті врем'яних літ» лексема **стріла** вживається 10 разів. Двічі вона використовується в переносному значенні із релігійним змістом. В одному з епізодів, коли князь Борис звертається до Бога з молитвою, лексема **стріла** використовується в значенні «гнів, Божа кара»: *Господи! Что ся умножиши стужаюшии мнѣ Мнози въстають на мя; и пакы: «Яко стрѣты твоя уньзоша во мнѣ, яко азъ на раны готовъ, и болѣзнь моя предо мною есть»* [2:91].

Піхви для зберігання стріл у розглянутих пам'ятках позначаються трьома синонімами: тул, колчан, заплечник. Лексема **тул** серед усіх досліджених джерел вживається тільки у «Слові...» (тричі). Багато суперечок у дослідників пам'ятки викликає уривок... *сытахуть ми тѣщими тулы поганыхъ тльковинъ великый женчюгъ на лоно, и нѣзуютъ мя, зокрема слово тльковинъ, розуміння якого змінює зміст усього уривку. Найбільш логічним нам здається припущення О.І.Соболевського, який розумів цю лексему як «перекладач».*

Абсолютним синонімом до слова **тул** є **колчан**. Ця лексема вживається двічі в билині «Данила Ловчанин» з означеннями малої та більшої: *Возговорит Данила свет Денисьевич: «Внеси-ка мне малою колчан каленых стрел». /Несет она большой колчан каленых стрел* [1:254].

Також синонімом слова **тул** можна вважати лексему **заплечник**. Це слово не знайдене в словниках. Його значення прояснює текст билини «Королевичи из Кракова», в якій богатир Лука Петрович погрожує ворону: *А ой же ты черной ворон! /Какая выну свой тугой лук из залучника, / А каленую стрелу из заплечника, / Натяну я свой тугой лук, / Я пуцу в тебя, черного ворона* [1:192]. Невелика вживаність

лексеми в літературних творах пояснюється наявністю більш вживаних синонімів тул і колчан. Тільки один раз в досліджених творах вживається лексема на позначення частини стріли - **железце**. Лексему вжито у билині «Волх Всеславьевич» у значенні «залізний наконечник стріли»: *Он Волх обернулся горностаем, /Бегал по подвалам, по погребам, /По тем по высоким по теремам, /Утугих луков тетивки накусывал, / У каленых стрел железцы повынимал* [1:192].

Розглянуті в роботі пам'ятки різняться між собою як своїм призначенням, ідеями,*гак і поетичністю мови. Своєю поетичністю виділяється «Слово...». В цій пам'ятці бачимо велику кількість метафор, розмаїття епітетів. Що стосується поетичних засобів «Повісті врем'яних літ», то в значній кількості випадків маємо справу із релігійним контекстом, де зброя набуває значення або Божої кари, або замірів диявола. Для билин вживання якихось тропів є взагалі нетиповим, а епітети тут постійні.

Що стосується особливостей вживання розглянутих лексем у пам'ятках, то слова **тятива, колчан, заплечник, налучье, залучник** та **железце** зустрічаються лише в билинах. Слово **тул** зустрічається виключно у «Слові...». Тільки лексеми **лук** і **стріла** використовуються в усіх досліджених творах.

1. Былины: Сборник / Вступ, ст., сост., подгот. текстов и примечания Б.Н.Путилова.-Л.,1986.
2. Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г./ Подготовка текста Д.С.Лихачева;переводД.С.ЛихачеваиБ.А.Романова.-М.-Л.,1950.
3. Слово о полку Игореве. Древнерусский текст. Переводы и переложения. Поэтические вариации / Вступ, ст. Д.С.Лихачева; сост., подготовка текстов и комментарии ЛА.Дмитриева, О.В.Творогова.-М., 1987.
4. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка.-М.,1958.-Т. 1 -3.
5. Юрасовский А. Русские доспехи X-XУП веков.-М., 1983.